

شورای سیاست گذاری حوزه های علمیه خواهران
مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران
معاونت پژوهش
استان مازندران شهر بابل موسسه آموزش عالی حضرت خدیجه (س)

عنوان

بررسی جلوه های علمی آیات با تأکید بر هدایت گری قرآن

استاد راهنما

دکتر هادی رزاقی هریکنده ئی

نگارنده

فاطمه صمدیان بیشه

سال تدوین

مرکز مدیریت حوزه‌های علمیّه خوارهران

تحمیدیه

حمد و سپاس خدای را که سخنوران،

در ستودن او بمانند و شمارندگان،

شمردن نعمت‌های او ندانند و کوشندگان،

حق او را گزاردن نتوانند.

و سلام و درود بر محمد و خاندان پاک او، طاهران معصوم

آنان که وجودمان وامدار وجودشان است؛

و نفرین پیوسته بر دشمنان ایشان تا روز رستاخیز.

تقدیمی کوچک و بضاعتی مزجات به محضر:

حضرت عشق (علیه السلام) و برادران و یاران باوفایش

حضرت بهار (عجل الله فرجه) و ظهور باطراوتش

حضرت روح خدا (رحمه الله علیه) و شهادایش

حضرت نائب (حفظه الله) و سربازانش

و شهدای اسلام.

تقدیر و تشکر

در ابتدا از استاد گرامی و گرانقدر جناب آقای دکتر هادی رزاقی هریکنده‌ئی
کمال تشکر و قدردانی دارم و بسیار سپاس گزارم.
سپس از خانواده عزیزم که با صبر و شکیبایی خود مجال خوبی برای نگارش
پایان نامه‌ام فراهم نموده‌اند، کمال تشکر را دارم.
باشد که مورد عنایت امام زمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) واقع شود.
ان شاء الله.

چکیده

این پژوهش به تحلیل جامع نظام هدایت الهی از منظر قرآن می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد هدایت الهی در دو ساحت تکوینی و تشریعی، شبکه به هم پیوسته‌ای از راهنمایی‌های خداوند را تشکیل داده است. هدایت تکوینی، بیانگر قانون مندی ذاتی و تغییرناپذیر حاکم بر جهان آفرینش است که همه پدیده‌ها از کوچکترین ذرات تا بزرگترین اجرام آسمانی را در بر می‌گیرد. این هدایت، مبتنی بر نظم دقیق، هدفمندی و حکمت بالغه بوده و مسیر حرکت هر موجودی را به سوی کمال ذاتیشان تعیین نموده است. در کنار این، هدایت تشریعی به عنوان برنامه عملی سعادت انسان، از طریق پیامبران ابلاغ گردیده است. این هدایت که مختص انسان صاحب اختیار است، او را در انتخاب مسیر یاری کرده و قابلیت سرپیچی دارد. سطوح مختلف هدایت تشریعی از آموزش اصول اولیه دین آغاز شده و با پایبندی عملی به احکام، تا رسیدن به مراحل والای شناخت حقیقت ادامه می‌یابد که سه ویژگی مهم همچون؛ ابلاغ توسط انبیاء، اختیاری بودن و تخلف پذیری و بیان جلوه‌های عینی این هدایت در معجزات پیامبران از شکافته شدن دریا و دو نیم شدن ماه تا ساختن کشتی نجات بخش به عنوان نشانه‌های محسوس الهی تجلی یافته که هم بر حقانیت راهنمایی‌های تشریعی گواهی می‌دهند و هم نقش رهبری انبیا را تأیید نموده است. در مجموع، این تحقیق نشان می‌دهد که هدایت الهی، منظومه کاملی از راهنمایی‌هاست که علم و وحی، عقل و نقل، و تکوین و تشریع را در مسیر یک هدف واحد که همانا رساندن انسان به کمال نهایی است همسو نموده است.

کلید واژه: جلوه علمی، هدایت، هدایت تکوینی، هدایت تشریعی

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات و مفاهیم	۴
گفتار اول: طرح تحقیق	۵
الف. بیان مسأله	۶
ب. ضرورت و اهمیت پژوهش	۸
ج. سؤالات پژوهش	۹
د. فرضیه پژوهش	۹
ه. پیشینه پژوهش	۹
گفتار دوم: مفهوم شناسی	۱۱
الف. معنای لغوی و اصطلاحی هدایت	۱۲
۱- هدایت در لغت	۱۲
۲- هدایت در اصطلاح	۱۴
ب. هدایت تکوینی در اصطلاح	۱۴
ج. هدایت تشریعی در اصطلاح	۱۶
د. جلوه علمی در اصطلاح	۱۷
گفتار سوم: پیش‌نیازهای تحقیق	۱۸
الف. شاخصه‌های هدایت در قرآن کریم	۱۹
۱. خدا محوری	۱۹
۲. رشد انسان‌ها	۱۹
۳. وجود امام	۲۱
ب. اقسام هدایت	۲۲
۱. هدایت تکوینی	۲۲

۲۴	 هدایت تشریعی
۲۵	 ج. عوامل پذیرش هدایت
۲۶	 ۱. شناخت صفات درونی
۲۶	 ۱.۱. عقل
۲۶	 ۲.۱. عبرت از گذشتگان
۲۷	 ۳.۱. انصاف و حق طلبی
۲۸	 ۲. اعمال و رفتار درست
۳۰	 فصل دوم: بررسی آیات جلوه علمی در هدایت تکوینی
۳۲	 گفتار اول: بررسی ویژگی و اقسام هدایت تکوینی
۳۳	 الف. ویژگی‌های هدایت تکوینی
۳۳	 ۱. غیراختیاری و ذاتی
۳۵	 ۲. فراگیر و عمومی
۳۶	 ۳. مبتنی بر نظام خلقت
۳۷	 ۴. تخلف ناپذیر
۳۷	 ۵. هدف‌دار و حکیمانه
۳۸	 ۶. زمینه‌ساز هدایت‌های دیگر
۳۸	 ب. اقسام هدایت تکوینی
۳۸	 ۱. هدایت تکوینی عامه
۴۴	 ۲. هدایت تکوینی خاص
۴۹	 ۳. هدایت تکوینی پاداشی
۵۴	 گفتار دوم: جلوه‌های علمی آیات در هدایت تکوینی
۵۵	 الف. آفرینش جهان
۵۶	 ب. نیروی جاذب

ج. حرکات خورشید.....	۶۰
د. زوجیت.....	۶۴
و. مراحل آفرینش انسان.....	۶۷
ه. زنبور عسل.....	۷۱
ی. لقاح.....	۷۳
فصل سوم: جلوه علمی آیات در هدایت تشریعی.....	۷۹
گفتار اول: بررسی ویژگی و اقسام هدایت تشریعی.....	۸۱
الف. ویژگی‌های هدایت تشریعی.....	۸۲
۱. ابلاغ توسط انبیاء.....	۸۲
۲. مخصوص انسان‌ها و اختیاری.....	۸۳
۳. تخلف‌پذیر.....	۸۵
ب. اقسام هدایت تشریعی.....	۸۶
۱. هدایت اولیه و نخستین.....	۸۶
۲. هدایت ثانویه یا «پاداشی».....	۸۷
۳. هدایت به مفهوم رسیدن به واقع.....	۸۹
۴. هدایت به مفهوم حکم و اراده خدا.....	۹۱
گفتار دوم: جلوه‌های علمی آیات در هدایت تشریعی.....	۹۳
الف. اثر عصای حضرت موسی بر باز شدن رود نیل.....	۹۴
ب. شق القمر شدن ماه.....	۹۵
ج. سوراخ کردن کشتی توسط خضر نبی.....	۱۰۰
د. طوفان و ساختن کشتی توسط نوح نبی.....	۱۰۱
ه. آمدن تخت بلقیس نزد سلیمان.....	۱۰۴
نتیجه گیری.....	۱۰۹

۴) تخلف ناپذیری این هدایت، که در سوره یس آیه ۴۰ آمده است: «لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ، نَهْ خورشید را سزد که به ماه رسد و نه شب بر روز پیشی گیرد». این آیه نشان می‌دهد قوانین الهی در جهان، تخلف‌ناپذیر است.

۵) هدفدار و حکیمانه، خداوند در سوره مؤمنون آیه ۱۱۵ می‌فرماید: «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا، آیا گمان کردید که شما را بیهوده آفریدیم؟». این آیه نشان می‌دهد جهان، هدفمند و بر اساس حکمت آفریده شده است.

هدایت تکوینی دارای اقسام مختلفی است از جمله؛

۱) هدایت تکوینی عامه: خداوند در سوره اعراف آیه ۵۸ می‌فرماید: «وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرِجُ نَبَاتَهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ، و سرزمین پاک، گیاهش به فرمان پروردگارش می‌روید». این آیه نشان می‌دهد همه موجودات، حتی گیاهان، تحت هدایت عمومی الهی هستند.

۲) هدایت تکوینی خاص: خداوند در سوره بلد آیه ۱۰ «وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ، و او را به راه خیر و شر هدایت کردیم» این آیه نشان می‌دهد مؤمنان، از هدایت ویژه الهی برخوردار می‌شوند.

۳) هدایت تکوینی پاداشی: خداوند در سوره محمد آیه ۱۷ می‌فرماید: «وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى، و کسانی که هدایت یافتند، [خدا] بر هدایتشان افزود». این آیه نشان می‌دهد پاداش هدایت یافتگان، دریافت هدایت بیشتر است.

جلوه‌های علمی آیات در هدایت تکوینی از جمله؛ آفرینش جهان که خداوند در سوره انبیاء آیه ۳۰ می‌فرماید: «أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا، آیا کافران ندیدند که آسمان‌ها و زمین به هم پیوسته بودند و ما آن دو را از هم جدا کردیم» به نظریه بیگ بنگ در آفرینش جهان اشاره دارد. نیروی جاذبه که خداوند در سوره رعد آیه ۲ می‌فرماید: «وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا، و آسمان را برافراشت» به نیروی جاذبه و تعادل در جهان اشاره دارد. حرکت خورشید که در سوره یس آیه ۳۸ آمد: «وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا، و خورشید به سوی قرارگاهش در حرکت است» و به حرکت خورشید در کهکشان راه شیری اشاره دارد. خداوند هم‌چنین به زوجیت موجودات در سوره ذاریات آیه ۴۹ اشاره نموده و می‌فرماید: «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ،

و از هر چیزی دو زوج آفریدیم» اشاره به زوجیت در همه موجودات، از اتم تا گیاهان و جانوران اشاره دارد. مراحل آفرینش انسان که خداوند در سوره مؤمنون آیه ۱۲-۱۴ می‌فرماید: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ * ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ، و به یقین، انسان را از عصاره‌ای از گل آفریدیم. سپس او را [به صورت] نطفه‌ای در جایگاهی استوار قرار دادیم» این آیات به مراحل خلقت انسان از خاک تا نطفه اشاره می‌کند. زنبور عسل که خداوند در سوره نحل آیه ۶۸-۶۹ می‌فرماید: «وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا، و پروردگارت به زنبور عسل وحی کرد که از کوه‌ها خانه‌هایی برای خود برگزین». این آیات به هدایت غریزی زنبور عسل و خواص درمانی عسل اشاره دارد. لقاح که خداوند در سوره حجر آیه ۲۲ می‌فرماید: «وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ، و بادهای را برای لقاح [ابرها و گیاهان] فرستادیم» و به نقش بادهای در لقاح گیاهان و باروری ابرها اشاره دارد.

هدایت تشریعی به عنوان مکمل هدایت تکوینی نیز بررسی گردید. ویژگی‌های هدایت تشریعی در قرآن کریم به روشنی ترسیم شده است. نخستین ویژگی، ابلاغ توسط انبیا است چنانکه در سوره نحل آیه ۳۶ می‌فرماید: «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ»، که نشان می‌دهد این هدایت تنها از طریق پیامبران به مردم می‌رسد. دومین ویژگی، اختیاری بودن آن است که در سوره کهف آیه ۲۹ بر آن تأکید شده: «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ»، چرا که خداوند انسان را موجودی مختار آفریده و هدایت را به اجبار بر او تحمیل نکرده است. سومین ویژگی، تخلف‌پذیری این هدایت است که در سوره انسان آیه ۳ آمده: «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»، که نشان می‌دهد انسان می‌تواند از این هدایت سرپیچی کند.

اقسام هدایت تشریعی به چهار دسته تقسیم می‌شود: هدایت اولیه که در سوره بقره آیه ۱۵۱ بیان شده: «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» و شامل اصول اولیه دین است. هدایت ثانویه که در سوره عنکبوت آیه ۶۹ آمده: «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا» و پس از پذیرش اصول اولیه به انسان عطا می‌شود. هدایت به مفهوم رسیدن به واقع که در سوره ق آیه ۳۲ بیان شده: «وَأَزَلَّتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ» و نتیجه نهایی پذیرش هدایت است. هدایت به مفهوم حکم و اراده خدا که در سوره انعام آیه ۵۷ آمده: «إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ» و نشان می‌دهد تمام احکام و قوانین از سوی خداوند است.

معجزات پیامبران به عنوان جلوه‌های علمی هدایت تشریعی در قرآن آمده است. عصای موسی در سوره شعراء آیه ۶۳ «فَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ» که نشان از قدرت الهی در نجات مؤمنان دارد. شق القمر در سوره قمر آیه ۱ «انْشَقَّ الْقَمَرُ» که نشانه‌ای برای اثبات نبوت بود. سوراخ کردن کشتی توسط خضر در سوره کهف آیه ۷۹ «فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا» که حکمت پنهان الهی در هدایت را نشان می‌دهد. کشتی نوح در سوره هود آیه ۳۷ «وَاصْنَعِ الْفُلَکَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحِّينَا» که نماد نجات از طریق اطاعت از دستورات الهی است. آوردن تخت بلقیس در سوره نمل آیات ۳۸-۴۰ «قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا» که نشان از قدرت الهی در هدایت مردم به سوی توحید دارد.

در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت: هدایت الهی در قرآن، نظامی جامع و یکپارچه است که از هدایت تکوینی آغاز شده، با هدایت تشریعی تداوم یافته و در نهایت به هدایت پاداشی می‌انجامد. این پژوهش نشان داد که علم و هدایت در قرآن نه تنها تعارضی ندارند، بلکه مکمل یکدیگرند؛ چنانکه آیات علمی در حوزه تکوینی، مقدمه‌ای برای درک هدایت تشریعی هستند. بدین ترتیب، قرآن کریم با ارائه این نظام هدایتی، هماهنگی کامل میان عقل، علم و وحی را به نمایش گذاشته و راهنمای بشریت به سوی سعادت دنیوی و اخروی است.

پیشنهادهات:

۱- تعامل هدایت تکوینی و تشریعی در انسان شناسی قرآنی

۲- بررسی تطبیقی هدایت در خانواده از نگاه قرآن و روان شناختی

۳- مقایسه هدایت الهی در اسلام با مفاهیم مشابه در دین مسیحیت و بودا

۴- هدایت و مدیریت سازمانی در اسلام

منابع

- ✓ قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۸.
- ✓ نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی، قم: رضی، ۱۳۶۶.
- «منابع فارسی»
۱. آل محرابی، ولی، تاریخ مصور پزشکی: از گذشته تا حال، ۱۳۸۳.
 ۲. اسماعیل پاشا، عبدالعزیز، اسلام و طب جدید یا معجزات علمی قرآن، ترجمه: سید غلامرضا سعیدی، تهران: برهان، ۱۳۴۶.
 ۳. امین، احمد، راه تکامل، چ ۷، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۱.
 ۴. بازرگان، مهدی، باد و باران در قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۵۳.
 ۵. بروجردی، محمدابراهیم، تفسیر جامع، تهران: جلیل تجلیل، ۱۳۸۱.
 ۶. بستان (نجفی)، حسین، خانواده در اسلام، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
 ۷. بورگل، برونو، جهان های دور، ترجمه: کاظم انصاری، ۱۳۴۹.
 ۸. بوکای، موريس، مقایسه ای بین تورات، انجیل، قرآن و علم، مترجم: ذبیح الله دبیر، ۱۳۹۸.
 ۹. بیومی، مهران، بررسی تاریخی قصص القرآن، بی جا: بی نا، ۱۳۸۹.
 ۱۰. پایگاه فکر و فرهنگ مبلغ، درس های تفسیر قرآن حضرت آیت الله جوادی آملی، جلسه بیست و پنجم، ۱۴۰۳.
 ۱۱. ثقفی تهرانی، محمد، روان جاوید در تفسیر قرآن مجید، تهران: برهان، ۱۳۸۶.
 ۱۲. جعفری، محمدتقی، تفسیر و نقد مثنوی جلال الدین محمد بلخی، چ ۱۱، تهران: اسلامیه، ۱۳۷۰.
 ۱۳. جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، تهران: بعثت، ۱۳۸۸.
 ۱۴. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم، هدایت در قرآن، قم: اسراء، ۱۳۸۹.
 ۱۵. حسینی تهرانی، سید محمد، معادشناسی، تهران: علامه طباطبائی، ۱۳۸۹.
 ۱۶. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران: روزنه، ۱۳۸۹.
 ۱۷. دیاب عبد الحمید و احمد قرقوز، طب در قرآن، چ ۴، تهران: آراس، ۱۳۹۳.
 ۱۸. ربانی گلپایگانی، علی، جبر و اختیار، قم: موسسه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.

۱۹. رضایی اصفهانی، محمدعلی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، رشت: کتاب مبین، ۱۳۸۹.
۲۰. _____، تفسیر قرآن مهر، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۸.
۲۱. رضوانی، روح الله، سنت هدایت، پژوهشکده باقر العلوم، ۱۳۹۳.
۲۲. روسو، پی یر، تاریخ علوم، مترجم: حسن صفاری، چ ۹، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۱.
۲۳. ریس، مارتین، دنیای ستارگان، مترجم: امیرحسین فرجاد نسب، چ ۹، تهران: سبزان، ۱۴۰۴.
۲۴. سادات، محمدعلی، زنده جاوید و اعجاز قرآن، تبریز: فلق، ۱۳۵۹.
۲۵. سادلر، توماس، رویان شناسی پزشکی لانگمن، ترجمه: عباس شکور، تهران: ابن سینا، ۱۳۹۸.
۲۶. سجابی، یدالله، خلقت انسان، تهران: سهامی انتشار، بی تا.
۲۷. شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، تهران: میقات، ۱۳۶۳.
۲۸. شهرستانی، هبه الدین، اسلام و هیئت، مترجم: هادی خسروشاهی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
۲۹. طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲.
۳۰. طباطبایی، سید محمدحسین، جام صهبا: رساله سیر و سلوک، تهران: تراث، ۱۴۰۰.
۳۱. _____، شیعه در اسلام، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸.
۳۲. _____، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلامیه، ۱۳۷۴.
۳۳. طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان، تهران: اسلام، ۱۳۷۸.
۳۴. فلاماریون، تالف، آسترونومی پوپولر، بی جا: بی نا، بی تا.
۳۵. قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بعثت، ۱۳۹۱.
۳۶. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، قم: دارالکتاب، ۱۳۶۷.
۳۷. کاشفی، محمدرضا، خداشناسی، قم: نشر معارف، ۱۳۹۵.
۳۸. مرکز تحقیقات اسلامی سپاه، هدایت و ابعاد آن، قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۸۷.
۳۹. مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات اندیشه قم، پایگاه جامع و تخصصی کلام و عقاید و اندیشه دینی، بی تا.
۴۰. مصباح یزدی، محمدتقی، خداشناسی (مجموعه کتب آموزشی معارف قرآن ۱)، چ ۵، تهران: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۹.
۴۱. _____، آموزش عقاید، تهران: امیر کبیر، ۱۳۹۶.

۴۲. مطهری، مرتضی، علل گرایش به مادی‌گری، تهران: صدرا، ۱۴۴۵ق.
۴۳. _____، آشنایی با قرآن، تهران: صدرا، ۱۳۸۸.
۴۴. _____، مجموعه آثار، تهران: صدرا، ۱۳۷۹.
۴۵. مکارم شیرازی، ناصر، قرآن و آخرین پیامبر، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵.
۴۶. _____، پیام قرآن، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۳.
۴۷. _____، تفسیر نمونه، تهران: اسلامیه، ۱۳۷۷.
۴۸. موسوی خمینی، سید روح الله، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۲.
۴۹. نجفی، گودرز، مطالب شگفت انگیز قرآن، چ ۴، تهران: سبحان، ۱۳۸۶.
۵۰. نصیری، علی، تفسیر موضوعی قرآن ویژه جوانان، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۶.
۵۱. نوری همدانی، حسین، دانش عصر فضا، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸.
۵۲. نوری، سلمان، گستره هدایت پاداشی و اضلال کیفی از منظر قرآن، بنیاد علمی فرهنگی، سایت فروش صبا، بی تا.
۵۳. هاشمی رفسنجانی، اکبر، فرهنگ قرآن، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۵.
۵۴. هویل، فرد، مرزهای نجوم، مترجم: رضا اقصی، تهران: امیر کبیر، ۱۳۳۹.
- «منابع عربی»
۱. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، مصحح: علی عبدالباری عطیه، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
۲. آمدی، علی بن محمد، غایه المرام فی علم الکلام، محقق: احمد فرید مزیدی، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۲۰۰۴م.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، التوحید، ج ۱، قم: جامعه مدرسین، بی تا.
۴. _____، من لا یحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴ق.
۵. ابن سیده، علی بن اسماعیل، المحکم و المحيط الأعظم، محقق: عبدالحمید هنداو، ج ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق.
۶. ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحریر و التنویر، بیروت: فرهنگ نشر نو، ۱۴۲۰ق.

۷. ابن فارس، ابوالحسن احمد، معجم مقاييس اللغة، محقق: عبدالسلام محمد هارون، قم: دفتر تبليغات اسلامي حوزه علميه قم، ۱۴۰۴ق.
۸. ابن كثير، اسماعيل بن عمر، تفسير القرآن العظيم، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۹ق.
۹. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت: دارالفكر، ۱۴۱۴ق.
۱۰. ابوالفتح رازی، حسين بن علي، روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن، ج ۱۴، مشهد: آستان قدس رضوي، ۱۳۷۱.
۱۱. العجيلي، سليمان بن عمر، الفتوحات الالهية، بيروت: دار احياء التراث العربي، ۱۲۰۴ق.
۱۲. ايجي، عبدالرحمان بن احمد عضد الدين، شرح المواقف، قم: شريف رضي، ۱۴۱۹ق.
۱۳. بحراني، سيد هاشم بن سليمان، البرهان في تفسير القرآن، قم: بعثت، ۱۴۱۵ق.
۱۴. تميمي آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحكم و دررالكلم: مجموعة من كلمات و حكم الإمام علي عليه السلام، قم: دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۶۸.
۱۵. جوهری فارابی، اسماعيل بن حماد، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية، محقق: احمد عبدالغفور عطار، بيروت: دار العلم للملايين، ۱۴۰۴ق.
۱۶. حلي، حسن بن يوسف، كشف المراد في شرح تجريد الاعتقاد، قم: موسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۲.
۱۷. حویزی، عبد علي بن جمعه، تفسير نور الثقلين، قم: اسماعيليان، ۱۴۱۵ق.
۱۸. ديلمی، حسن بن محمد، اعلام الدين في صفات المؤمنين، قم: موسسه آل البيت، ۱۴۰۸ق.
۱۹. راغب اصفهانی، حسين بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، تهران: اسلامي، ۱۴۱۲ق.
۲۰. طبرسي، فضل بن حسن، مجمع البيان في تفسير القرآن، تهران: فراهاني، ۱۳۵۹.
۲۱. طبري، محمد بن جرير، تفسير طبري، تهران: توس، ۱۳۵۶.
۲۲. طريحي، فخرالدين بن محمد، مجمع البحرين، تحقيق: احمد حسيني، تهران: مرتضوي، ۱۳۶۳.
۲۳. طوسي، ابوجعفر محمد بن حسن، التبيان في تفسير القرآن، بيروت: دار احياء التراث العربي، بی تا.
۲۴. طوسي، محمد بن جعفر، الامالي، تهران: بعثت، ۱۴۱۴ق.
۲۵. طوسي، محمد بن محمد نصيرالدين، قواعد العقائد، تهران: راند، ۱۳۹۸.
۲۶. عبدالباقي، محمد فؤاد، المعجم المفهرس، بيروت: دارالفكر، ۱۴۰۷ق.

۲۷. عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق اللغویه، محقق: محمد ابراهیم سلیم، قاهره: دارالعلم و الثقافة، ۱۹۹۸م.
۲۸. علم الهدی، سید مرتضی، تفسیر الشریف المرتضی، بیروت: شرکة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۳۱ق.
۲۹. غزالی، محمد بن محمد، الاقتصاد فی الاعتقاد، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۹ق.
۳۰. _____، کتاب الاربعین فی اصول الدین، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۹ق.
۳۱. فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۳۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، محقق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، ج ۴، قم: هجرت، ۱۴۰۹ق.
۳۳. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحیط، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۳۷۴.
۳۴. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۶ق.
۳۵. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴.
۳۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، بیروت: دارالعلم، ۱۴۱۲ق.
۳۷. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الأنوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۵۵، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۸. _____، حقّ الیقین، ج ۴، تهران: اسلامیة، ۱۳۸۴.
۳۹. محمد سلیمان، احمد، القرآن و الطب، بیروت: دارالعودة، ۱۹۸۱م.
۴۰. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: فراهانی، ۱۳۸۹.
۴۱. مصطفی، ابراهیم و دیگران، معجم الوسیط، ترکیه: دارالدعوة، ۱۹۸۹م.

«مقالات»

۱. آقائی، سینا، اثبات اعجاز علمی آیه ۱۸۹ اعراف و بهره‌گیری از آن در تبیین مبحث لقاح اسپرم و تخمک زیست‌شناسی پایه یازدهم، دو فصلنامه پژوهش‌های میان رشته‌ای قرآن کریم، سال دوازدهم، ش ۲، ۱۴۰۰.
۲. بابازاده، علی اکبر، هدایت تکوینی و تشریعی از منظر قرآن کریم، نشریه مطالعات تفسیری قرآن و حدیث، ۱۳۹۸.

۳. بابایی، محمدباقر، هدایت و رهبری از دیدگاه قرآن و راهبردهای آن، فصلنامه مدیریت اسلامی، دوره ۲۶، ش ۱، ۱۳۹۷.
۴. بهار زاده، پروین، بازخوانی مفاهیم «زوج» و «زوجیت» در قرآن کریم. تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ش ۲، ۱۳۹۲.
۵. بهرامی، محمد، شق القمر در ترازو، علوم قرآن و حدیث، سال ۴۶، ش ۹۲، ۱۳۹۳.
۶. جعفری، یعقوب، اقسام هدایت در قرآن، مکتب اسلام، سال ۳۷، ش ۱۰، ۱۳۸۹.
۷. رضایی اصفهانی، محمدعلی و ابراهیم رضایی آدریانی، بررسی چهارده اعجاز علمی قرآن در تفسیر نمونه، دو فصلنامه علمی و ترویجی قرآن و علم، سال ششم، ش ۱۰، ۱۳۹۱.
۸. شاهرخ، سید احمدرضا و تقی ایزدجو، بررسی مبنای هدایت و ضلالت از دیدگاه سید مرتضی و فخر رازی، دو فصلنامه دانشگاه قم، سال دوم، شماره پیاپی ۳، ش ۱، ۱۳۹۵.
۹. عبدی، ابراهیم، نظام هدایت و شاخصه‌های آن در قرآن کریم، دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث، سال ۲، ش ۵، ۱۳۹۸.
۱۰. علایی، حسین و حسن رضا رضایی، شگفتی‌ها و اعجازهای پزشکی در قرآن، فصلنامه تخصصی قرآن و علم، سال ۶، ش ۸، ۱۳۹۰.
۱۱. فاریاب، محمدحسین، تأملی در نظریه علامه طباطبائی در مفهوم امامت در آیه ابتلاء، فصلنامه معرفت کلامی، سال ۲، ش ۱، ۱۳۹۶.
۱۲. قاسمی راد، مهین، بررسی انواع هدایت در قرآن کریم، مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، سال اول، ش ۷، ۱۳۹۸.
۱۳. محمدزاده بالکانلو، مهرداد، آفرینش انسان. قرآن یا علم، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۷.
۱۴. نشست «شق القمر معجزه پیامبر اعظم»، به همت معاونت فرهنگی دانشگاه آزاد اسلامی (مرکز پژوهش‌ها و فعالیت‌های قرآن و عترت)، ۱۲ مهرماه، پانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم.

«سایت»

۱. تبعیض در هدایت، پرسمان دانشگاهیان، ۱۳۸۷، <https://www.porseman.com/>، ۸۰۸۰.

